

Καλλιτεχνική έκφραση σε συνθήκες εγκλεισμού: Θέατρο, δημιουργική γραφή και ψυχική ευημερία

Κατερίνα Κωστή

Μέλος Ε.ΔΙ.Π., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών,

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

a.kosti@go.uop.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η καλλιτεχνική έκφραση μπορεί να συμβάλει στην ψυχική ευημερία ατόμων που ζουν σε συνθήκες εγκλεισμού, μέσα από θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και εργαστήρια δημιουργικής γραφής που έχουν υλοποιηθεί από το 2016 έως το 2026 στο Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Τίρυνθας Αργολίδας και στο Κατάστημα Κράτησης-Δικαστική Φυλακή Ναυπλίου. Οι δράσεις αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο πανεπιστημιακών μαθημάτων του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με τη συμμετοχή φοιτητών και φοιτητριών, καθώς και ως αυτοτελή εργαστήρια δημιουργικής γραφής με κρατούμενους/ες. Η εργασία εδράζεται στο θεωρητικό πεδίο του εφαρμοσμένου θεάτρου, της θεατροπαιδαγωγικής και της σύγχρονης θεωρίας για την ψυχική ευημερία σε σωφρονιστικά καταστήματα, προσεγγίζοντας την τέχνη όχι ως θεραπευτική πρακτική ούτε ως μέσο σωφρονισμού, αλλά ως πεδίο δημιουργίας, σχέσης και νοηματοδότησης της εμπειρίας του εγκλεισμού. Η ανάλυση βασίζεται στην ποιοτική επεξεργασία παρατηρήσεων πεδίου, αναστοχαστικών σημειωμάτων και προφορικών και γραπτών αφηγήσεων των συμμετεχόντων/ουσών, οι οποίες αναδεικνύουν επαναλαμβανόμενες εμπειρίες σύνδεσης, δημιουργικής έκφρασης, συναισθηματικής αποφόρτισης, ελπίδας, αναστοχασμού και προσωπικής ταυτότητας. Παράλληλα, η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές δράσεις φαίνεται να δημιουργεί πρόσκαιρους χώρους ελευθερίας και ανθρώπινης επικοινωνίας μέσα σε περιβάλλοντα περιορισμού, ενισχύοντας την αίσθηση αξιοπρέπειας, συμμετοχής και προσωπικής αξίας. Η εργασία υποστηρίζει ότι το θέατρο και η δημιουργική γραφή μπορούν να λειτουργήσουν ως ουσιαστικοί πολιτισμικοί πόροι ψυχικής ευημερίας σε συνθήκες εγκλεισμού, συμβάλλοντας στον επιστημονικό διάλογο για τον ρόλο της τέχνης στα σωφρονιστικά καταστήματα και αναδεικνύοντας την καλλιτεχνική εμπειρία ως πεδίο ανθρώπινης συνάντησης, δημιουργικής έκφρασης και κοινωνικής επανασύνδεσης.

Λέξεις-κλειδιά: Καλλιτεχνική Έκφραση, Θεατροπαιδαγωγική, Θέατρο, Δημιουργική Γραφή, Ψυχική Ευημερία, Φυλακή.

1. Εισαγωγή

Η τέχνη αναγνωρίζεται διαχρονικά ως θεμελιώδης τρόπος έκφρασης, επικοινωνίας και νοηματοδότησης της ανθρώπινης εμπειρίας. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, οι καλλιτεχνικές πρακτικές δημιουργούν πεδία όπου το άτομο μπορεί να εκφράσει συναισθήματα, να αναστοχαστεί πάνω στις εμπειρίες του, να διαμορφώσει νέες αφηγήσεις για τον εαυτό του και να οικοδομήσει σχέσεις με τους άλλους. Χωρίς να ταυτίζεται με θεραπευτικές πρακτικές, η καλλιτεχνική έκφραση μπορεί να λειτουργήσει ως χώρος δημιουργίας, συμμετοχής και προσωπικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα σε περιβάλλοντα όπου η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η αυτονομία και η κοινωνική επικοινωνία δοκιμάζονται.

Στο πλαίσιο αυτό, το θέατρο και η δημιουργική γραφή αποτελούν δύο διακριτές αλλά συμπληρωματικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης. Η διδακτική και καθαρή δύναμη του θεάτρου αναγνωρίζεται ήδη από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με την αριστοτελική θεώρηση, το αρχαίο δράμα, και ιδιαίτερα η τραγωδία, επιδρά στην ψυχική κατάσταση του κοινού μέσω της κάθαρσης, καλλιεργώντας τη συμπιλύωση συναισθήματος και λογικής. Στη σύγχρονη εποχή, το εφαρμοσμένο θέατρο και η θεατροπαιδαγωγική αξιοποιούν τη δραματική δράση, τον ρόλο, τον αυτοσχεδιασμό και τη συλλογική δημιουργία, προσφέροντας ευκαιρίες

πειραματισμού και κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Παράλληλα, η δημιουργική γραφή επιτρέπει τη μετατροπή της προσωπικής εμπειρίας σε αφήγηση, ποίηση ή μυθοπλασία, διευκολύνοντας την έκφραση συναισθημάτων, την επεξεργασία βιωμάτων και τη σύνθεση προσωπικών ιστοριών. Μέσα από τη γραφή, το άτομο αποκτά τη δυνατότητα να δώσει μορφή σε εμπειρίες που συχνά παραμένουν άρρητες, να αναθεωρήσει την ταυτότητά του και να φανταστεί εναλλακτικές προοπτικές για το μέλλον.

Οι δυνατότητες αυτές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία σε ομάδες που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό. Μία από αυτές είναι οι κρατούμενοι/ες, οι οποίοι/οίες συχνά φέρουν εμπειρίες φτώχειας, εκπαιδευτικού αποκλεισμού και κοινωνικής περιθωριοποίησης, ενώ ζουν σε περιβάλλοντα περιορισμού, αβεβαιότητας και απομάκρυνσης από τα κοινωνικά τους δίκτυα (Braggins & Talbot, 2003; Balfour, 2004). Σε αυτό το πλαίσιο, το θέατρο και η δημιουργική γραφή μπορούν να λειτουργήσουν ως μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης που ενισχύουν τη δημιουργικότητα, τον αναστοχασμό, την ανθρώπινη επικοινωνία και τη δυνατότητα σύνδεσης με τους άλλους.

2. Καλλιτεχνική έκφραση σε συνθήκες εγκλεισμού

Οι φυλακές αποτελούν έναν από τους πλέον σύνθετους κοινωνικούς χώρους, όπου η καθημερινότητα διαμορφώνεται από τον περιορισμό της ελευθερίας, τη ρύθμιση της προσωπικής ζωής και τη διαρκή διαπραγμάτευση της ταυτότητας των εγκλείστων. Ο εγκλεισμός δε συνεπάγεται μόνο τη στέρηση της φυσικής ελευθερίας, αλλά επηρεάζει βαθιά τις κοινωνικές σχέσεις, την αίσθηση του ανήκειν, την αυτοαντίληψη και τις δυνατότητες προσωπικής έκφρασης. Η απομάκρυνση από την οικογένεια και τα κοινωνικά δίκτυα, η απώλεια της ιδιωτικότητας, η μονοτονία της καθημερινότητας και η περιορισμένη δυνατότητα λήψης αποφάσεων συνιστούν παράγοντες που επηρεάζουν σημαντικά την ψυχική ευημερία των κρατουμένων (Netten & Gibson, 2023).

Εξάλλου, υπό το πρίσμα της σκέψης του Foucault (2011; 2012), η φυλακή συνιστά τον κατεξοχήν πειθαρχικό θεσμό, όπου η εξουσία οργανώνεται μέσω της επιτήρησης και της ρύθμισης της καθημερινής ζωής, αποτελώντας μια ετεροτοπία με ιδιαίτερους κανόνες και σχέσεις που διακρίνονται από εκείνους της ευρύτερης κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο η καλλιτεχνική έκφραση αποκτά ιδιαίτερη σημασία όχι τόσο ως μορφή δημιουργικής απασχόλησης ή ως μέσο αισθητικής καλλιέργειας, αλλά κυρίως ως πεδίο προσωπικής έκφρασης· στην ετεροτοπία του εγκλεισμού οι καλλιτεχνικές πρακτικές δημιουργούν συμβολικούς χώρους, όπου η φαντασία, η δημιουργικότητα και η προσωπική εμπειρία αποκτούν λόγο και μορφή.

Η διεθνής βιβλιογραφία για τις τέχνες σε σωφρονιστικά καταστήματα υπογραμμίζει ότι η συμμετοχή σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες μπορεί να ενισχύσει την αυτοέκφραση, την αυτοεκτίμηση, την κοινωνική αλληλεπίδραση και την αίσθηση του ανήκειν, συμβάλλοντας παράλληλα στη δημιουργία εμπειριών ελπίδας, εμπιστοσύνης και προσωπικής ενδυνάμωσης (Balfour, 2004; McAvinchey, 2011; Duursma, Hanley, Evans, & Wilson, 2025). Η αξία των παρεμβάσεων αυτών έγκειται κυρίως στη δυνατότητά τους να δημιουργούν συνθήκες ανθρώπινης σύνδεσης, διαλόγου και δημιουργικής συμμετοχής, αναγνωρίζοντας τους/τις κρατούμενους/ες πρωτίστως ως υποκείμενα με εμπειρίες, δυνατότητες και δημιουργική δυναμική.

Ωστόσο, οι μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης που αναπτύσσονται στις φυλακές δεν είναι ενιαίες. Διαφέρουν ως προς τα μέσα, τις παιδαγωγικές τους αφετηρίες και τους τρόπους με τους οποίους ενεργοποιούν τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η καλλιτεχνική έκφραση εξετάζεται μέσα από δύο συμπληρωματικές

μορφές, το θέατρο και τη δημιουργική γραφή, οι οποίες, αξιοποιώντας διαφορετικά εκφραστικά μέσα, δημιουργούν δυνατότητες προσωπικής και συλλογικής έκφρασης.

2.1. Το θέατρο στη φυλακή

Το θέατρο στη φυλακή αποτελεί μία από τις πλέον αναγνωρισμένες μορφές εφαρμοσμένου θεάτρου, το οποίο, σύμφωνα με τις Prendergast & Saxton (2016: 155-157), συμβάλλει στην καλλιέργεια μιας προοπτικής για τη ζωή μετά την αποφυλάκιση, στην ενίσχυση της αίσθησης προσωπικής ταυτότητας και στη διαμόρφωση εμπειριών που υποστηρίζουν την κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων. Η συμμετοχή σε σχετικά προγράμματα φαίνεται να συνδέεται με θετικές επιδράσεις στην ψυχολογική διάθεση, στην ανάπτυξη της συνεργασίας και της κοινωνικότητας, καθώς και στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης των κρατουμένων (Trounstone, 2001; Braggins & Talbot, 2003; McAvinchey, 2011). Παράλληλα, το θέατρο μπορεί να ενισχύσει την ελπίδα, το αίσθημα ευθύνης και τη δόμηση θετικών κοινωνικών ρόλων, καλλιεργώντας νέες ταυτότητες ικανές να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της ζωής μετά την αποφυλάκιση (Kuftinac & Alon, 2007).

Οι θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις στη φυλακή αποτελούν, επίσης, έναν προσιτό αλλά και ιδιαίτερα απαιτητικό τρόπο ενεργοποίησης και μπορούν να συμβάλουν στη διαχείριση συγκρούσεων, στην αμφισβήτηση στερεοτύπων, στην ανάπτυξη ενδιαφέροντος για την τέχνη και στη δημιουργική αξιοποίηση του χρόνου (Thompson, 1998; Batchelder & Pippert, 2002; Fisher, Purcell, & May, 2009; Tett, Anderson, Colvin, McNeill, Overy, & Sparks, 2012). Όπως επισημαίνει ο Andersen (2002), η θεατροπαιδαγωγική πράξη αποκτά χαρακτήρα ενδυνάμωσης, όταν συνδέει τους/τις κρατουμένους/ες με τον κόσμο (Jackson, 2006). Σχετικά πορίσματα καταγράφονται και στο ελληνικό πλαίσιο μέσα από δράσεις καλλιτεχνικών ομάδων και πανεπιστημιακών φορέων, όπως, μεταξύ άλλων, το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Κοντογιάννη, 2018).

Ο Thompson (2003: 79-101) διακρίνει τις θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις στις φυλακές σε τρεις βασικές κατηγορίες, αυτές που προετοιμάζουν τους/τις κρατουμένους/ες για τη ζωή μετά την αποφυλάκιση, εκείνες που λειτουργούν ως δημιουργική απάντηση στην αδράνεια και τη μονοτονία του εγκλεισμού και όσες επιδιώκουν να επηρεάσουν την αυτοεικόνα, τον αυτοσεβασμό και την αυτοεκτίμησή τους. Στην τελευταία περίπτωση, οι συμμετέχοντες/ουσες διερευνούν προσωπικές εμπειρίες και συγκρούσεις μέσα από τον ρόλο, τον αυτοσχεδιασμό και τη συμβολική δράση (Prendergast & Saxton, 2016). Η συμμετοχή παραμένει πάντοτε εθελοντική και εξελίσσεται με τον προσωπικό ρυθμό κάθε ατόμου, αξιοποιώντας το παιχνίδι ως βασικό μέσο έκφρασης και διερεύνησης της εμπειρίας (Kilgore, 2001). Όπως προκύπτει και από τη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία (Tallent, Phillips, & Coren, 2022), οι παραπάνω διαστάσεις συνδέονται στενά με επιμέρους όψεις της ψυχικής ευημερίας σε συνθήκες εγκλεισμού.

2.2. Δημιουργική γραφή τη φυλακή

Η δημιουργική γραφή αποτελεί μια μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης με μακρά παρουσία στα σωφρονιστικά καταστήματα (Woodsmall, 2015; Duursma et al., 2025), όπου υπηρετεί διαχρονικά ποικίλους σκοπούς, όπως η εκπαίδευση, η ανάπτυξη δεξιοτήτων, η προσωπική έκφραση και η προετοιμασία για την επανένταξη (Eggleston & Gehring, 2000; Littman & Sliva, 2021). Η διεθνής βιβλιογραφία υπογραμμίζει ότι τα προγράμματα δημιουργικής γραφής μπορούν να ενισχύσουν την αυτοπεποίθηση, να διευκολύνουν τη συναισθηματική έκφραση, να καλλιεργήσουν την ανθεκτικότητα και να συμβάλουν στη διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας των κρατουμένων (Hanley & Marchetti, 2020; Duursma et al., 2025), φέροντας

νέες δυνατότητες επικοινωνίας με τον εαυτό τους, τους άλλους και την κοινωνία (Jacobi, & Johnston, 2012). Η γραφή στη φυλακή μπορεί να κινητοποιήσει ακόμη και άτομα με περιορισμένες εμπειρίες γραμματισμού, ενισχύοντας τη διάθεση για μάθηση (Glowacki-Dudka & Helvie-Mason, 2004). Ανάλογες διαπιστώσεις προκύπτουν και από την ελληνική εμπειρία, όπως αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στις δράσεις δημιουργικής γραφής του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας (Kalouptsi, 2022).

Όπως, μάλιστα, επισημαίνει και η πρόσφατη διεθνής βιβλιογραφία (Duursma et al., 2025), η δημιουργική γραφή διαθέτει σημαντικές δυνατότητες ενίσχυσης της ψυχικής ευημερίας κατά τη διάρκεια, αλλά και μετά τον εγκλεισμό, αν και απαιτείται περαιτέρω εμπειρική έρευνα για τη συστηματική τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητας των σχετικών προγραμμάτων προς αυτή την κατεύθυνση.

2.3. Προσκλήσεις στην ανάπτυξη καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων στις φυλακές

Αν και η διεθνής βιβλιογραφία αναγνωρίζει ότι οι τέχνες μπορούν να συμβάλουν στην εκπαίδευση, την προσωπική ανάπτυξη και την ψυχική ενδυνάμωση των κρατουμένων (Littman & Sliva, 2021), τα σχετικά προγράμματα εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται ως δευτερεύουσες ή ακόμη και «πολυτελείς» δραστηριότητες, γεγονός που περιορίζει τη θεσμική τους αναγνώριση και δυσχεραίνει τη σταθερή χρηματοδότησή τους (Mastandrea, Fagioli & Biasi 2019). Παράλληλα, οι ιδιαίτερες συνθήκες του εγκλεισμού, οι κανόνες ασφάλειας και οι οργανωτικοί περιορισμοί καθιστούν τον σχεδιασμό και την υλοποίηση αντίστοιχων δράσεων ιδιαίτερα απαιτητική διαδικασία.

Εξίσου σημαντική είναι και η πρόκληση της επιστημονικής τεκμηρίωσης των καλλιτεχνικών παρεμβάσεων, καθώς μεγάλο μέρος της διαθέσιμης βιβλιογραφίας βασίζεται σε περιγραφικές προσεγγίσεις, γεγονός που δυσχεραίνει την αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων (Rosenbaum, 2019). Γι' αυτό η ανάγκη για περισσότερο συστηματικές εμπειρικές μελέτες αναδεικνύεται πλέον ως βασική προτεραιότητα, προκειμένου να τεκμηριωθεί πληρέστερα η συμβολή των καλλιτεχνικών δράσεων στην ψυχική ευημερία, την προσωπική ανάπτυξη, την κοινωνική επανένταξη και τη γενική κατάσταση των κρατουμένων (Duursma et al., 2025).

3. Ερευνητικό πλαίσιο: Σχεδιασμός, εφαρμογή και ανάλυση

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να συμβάλει στον επιστημονικό διάλογο για τη σχέση της καλλιτεχνικής έκφρασης, μέσω θεατροπαιδαγωγικών παρεμβάσεων και εργαστηρίων δημιουργικής γραφής, με την ψυχική ευημερία ατόμων που ζουν σε συνθήκες εγκλεισμού. Μέσα από τη μελέτη δράσεων που υλοποιήθηκαν επί μία δεκαετία σε δύο ελληνικά σωφρονιστικά καταστήματα, εξετάζονται εμπειρίες και αφηγήσεις που αναδύθηκαν από την υλοποίηση των παρεμβάσεων, με στόχο να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους η καλλιτεχνική έκφραση δύναται να συμβάλει στην ψυχική ευημερία των ανθρώπων που διαβιούν στη φυλακή.

3.1. Μεθοδολογία

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας υιοθετείται η ποιοτική προσέγγιση και βασίζεται στην ανάλυση εμπειρικού υλικού που προέκυψε από θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και εργαστήρια δημιουργικής γραφής, τα οποία υλοποιήθηκαν κατά την περίοδο 2016-2026 στο Αγροτικό Σωφρονιστικό Κατάστημα Τίρυνθας Αργολίδας και στο Κατάστημα Κράτησης-Δικαστική Φυλακή Ναυπλίου.

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει τη συμβολή της καλλιτεχνικής έκφρασης, μέσω του θεάτρου και της δημιουργικής γραφής, στην ψυχική ευημερία ατόμων που ζουν σε συνθήκες εγκλεισμού. Ειδικότερα, η μελέτη επιχειρεί να απαντήσει στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- Με ποιους τρόπους νοηματοδοτούν οι συμμετέχοντες την εμπειρία τους από τις θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής;
- Ποιες διαστάσεις της ψυχικής ευημερίας αναδύονται μέσα από τις προφορικές και γραπτές αφηγήσεις των συμμετεχόντων/ουσών;

Οι δράσεις αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο πανεπιστημιακών μαθημάτων του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με τη συμμετοχή φοιτητών και φοιτητριών, καθώς και ως αυτοτελή εργαστήρια δημιουργικής γραφής με κρατούμενους/ες. Η γράφουσα είχε τον σχεδιασμό, τη διδασκαλία και την εμπύχωση των παρεμβάσεων και, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, λειτούργησε ταυτόχρονα ως εμπυχώτρια και ερευνήτρια.

Οι θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν με ομάδες περίπου είκοσι πέντε φοιτητών και φοιτητριών και αντίστοιχου αριθμού κρατούμενων κάθε φορά. Συνολικά, κατά τη δεκαετή περίοδο υλοποιήθηκαν δώδεκα παρεμβάσεις στις Αγροτικές Φυλακές Τίρυνθας, στις οποίες συμμετείχαν περισσότεροι από 250 φοιτητές και φοιτήτριες και περίπου 200 κρατούμενοι. Παράλληλα, στα οκτώ εργαστήρια δημιουργικής γραφής στις Αγροτικές Φυλακές Τίρυνθας και στο Κατάστημα Κράτησης Ναυπλίου συμμετείχαν συνολικά πενήντα κρατούμενοι/ες.

Το ερευνητικό υλικό συγκροτήθηκε από παρατηρήσεις πεδίου, αναστοχαστικά σημειώματα στο ημερολόγιο της ερευνήτριας, καθώς και από προφορικές και γραπτές αφηγήσεις των συμμετεχόντων/ουσών. Η επεξεργασία των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με θεματική ανάλυση.

3.2. Σχεδιασμός και υλοποίηση των καλλιτεχνικών παρεμβάσεων

Οι θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής σχεδιάστηκαν με κοινό στόχο τη δημιουργία ασφαλούς παιδαγωγικού περιβάλλοντος. Παρότι αξιοποιούσαν διαφορετικά εκφραστικά μέσα, και οι δύο μορφές παρέμβασης στηρίζονταν στις αρχές της ενεργητικής συμμετοχής, του σεβασμού της προσωπικής εμπειρίας και της ελεύθερης καλλιτεχνικής δημιουργίας.

3.2.1. Θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις

Η προετοιμασία των φοιτητών και των φοιτητριών πριν από κάθε παρέμβαση αποτελούσε βασικό στάδιο του σχεδιασμού των δράσεων και στηριζόταν στις αρχές του εφαρμοσμένου θεάτρου σε σωφρονιστικά καταστήματα (Prendergast & Saxton, 2016). Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στην κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου του εγκλεισμού και στην αναγνώριση κάθε κρατούμενου ως προσώπου με δυνατότητες αλλαγής και προσωπικής εξέλιξης (Balfour, 2004). Παράλληλα, λαμβάνονταν υπόψη οι επισημάνσεις του Heritage (2004) σχετικά με τον κίνδυνο εργαλειοποίησης της τέχνης αποκλειστικά προς όφελος του σωφρονισμού, καθώς και η ανάγκη διαμόρφωσης ενός πλαισίου ελεύθερης έκφρασης, διαλόγου και συμμετοχής χωρίς ηθικές κρίσεις ή αξιολογικές κατηγοριοποιήσεις. Στο ίδιο πλαίσιο, η προετοιμασία περιλάμβανε συζήτηση γύρω από τα όρια της ενσυναίσθησης και τον ιδιαίτερο ρόλο του θεατροπαιδαγωγού στη φυλακή, σύμφωνα με την προσέγγιση του Boal (2006), ο οποίος επισημαίνει ότι η κατανόηση του κρατούμενου δε συνεπάγεται ταύτιση με τις πράξεις του.

Οι παρεμβάσεις είχαν διάρκεια περίπου ενενήντα λεπτών και ακολουθούσαν μια σταθερή παιδαγωγική δομή, η οποία προσαρμοζόταν κάθε φορά στις ανάγκες και στα

ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας. Σύμφωνα και με τη σχετική βιβλιογραφία (Martinez, 2005), οργανώνονταν σε τρεις διαδοχικές φάσεις, που περιλάμβαναν δραστηριότητες γνωριμίας και άρσης των αναστολών, δραματική διερεύνηση και δημιουργία και, τέλος, αναστοχασμό και αποτίμηση της εμπειρίας. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν σε κινητικές, παιγνιώδεις και συνεργατικές δραστηριότητες που ενίσχυαν την ενεργοποίηση, τη χαρά και την κοινωνική αλληλεπίδραση, καθώς και σε δραματικές συμβάσεις που ευνοούσαν τη διερεύνηση της σχέσης με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

3.2.2. Εργαστήρια δημιουργικής γραφής

Τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής βασίζονταν κυρίως στη δημιουργική γραφή ως αναστοχαστική εμπειρία, αξιοποιώντας, μέσα από την ποιητική μεταφορά, αφηγηματικά και ποιητικά ερεθίσματα που επέτρεπαν στους/στις συμμετέχοντες/ουσες να προσεγγίζουν προσωπικά βιώματα χωρίς την υποχρέωση εξομολόγησης ή αποκάλυψης ευαίσθητων εμπειριών (Αντωνοπούλου, 2023: 94-101). Οι δραστηριότητες οργανώνονταν γύρω από ανοιχτές θεματικές, όπως η μνήμη, οι ανθρώπινες σχέσεις, η απώλεια, η ελπίδα, η ελευθερία, το μέλλον και οι σημαντικές στιγμές της ζωής, επιτρέποντας σε κάθε συμμετέχοντα/ουσα να επιλέξει ο/η ίδιος/ια το περιεχόμενο και τον βαθμό προσωπικής έκθεσης (Τσέργας, 2020: 66-69).

Ιδιαίτερη σημασία δινόταν στη δημιουργική διαδικασία ως παράγοντα προσωπικής αλλαγής (Bolton, 2001) και στην έννοια του δυνητικού (μεταβατικού) χώρου του Winnicott (1958), μέσα στον οποίο οι συμμετέχοντες/ουσες μπορούσαν να κινηθούν δημιουργικά, αποστασιοποιούμενοι/ες προσωρινά από την πραγματικότητα του εγκλεισμού· αφού διάβαζαν ή άκουγαν λογοτεχνικά κείμενα και ακολουθώντας οδηγίες σύμφωνα με τις αρχές της δημιουργικής γραφής (Γρόσδος, 2014; Κωτόπουλος, Βακάλη, Γεωργιάδης, Καλαϊτζή, Κουλουκάκη, & Σταμπουλίδου, 2023), παρήγαν ποιήματα, σύντομα αφηγήματα, επιστολές, μονολόγους και αυτοβιογραφικά σημειώματα, τα οποία, όταν το επιθυμούσαν, μοιράζονταν με την ομάδα. Η διαδικασία ολοκληρωνόταν πάντοτε με προαιρετικό αναστοχασμό και συζήτηση γύρω από την εμπειρία της γραφής και τα συναισθήματα που αυτή ενεργοποιούσε.

3.3. Ευρήματα

Η ανάλυση του ερευνητικού υλικού ανέδειξε μια σειρά θεματικών που αποτυπώνουν τους τρόπους με τους οποίους οι συμμετέχοντες/ουσες βίωναν τις θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής σε σχέση με την ψυχική τους ευημερία κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού. Στις ενότητες που ακολουθούν, παρουσιάζονται οι κυριότερες θεματικές που αναδείχθηκαν από την ανάλυση του υλικού, συνοδευόμενες από χαρακτηριστικά αποσπάσματα και ενδεικτικά περιστατικά από το πεδίο. Σημειώνεται ότι για λόγους συντομίας οι καταγραφές από τα Θεατροπαιδαγωγικά Εργαστήρια συνοδεύονται με το ακρωνύμιο Θ.Π., τα τεκμήρια από τη Δημιουργική Γραφή με το Δ.Γ. και οι αναστοχαστικές αναφορές από το Ημερολόγιο της Ερευνήτριας με το Η.Ε.

3.3.1. Η ανθρώπινη σύνδεση ως εμπειρία ψυχικής ευημερίας

Μία από τις πιο χαρακτηριστικές πτυχές της ψυχικής ευημερίας, όπως αναδύθηκε διαχρονικά από τις καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, ήταν η αμοιβαία εμπιστοσύνη που καλλιεργούνταν μεταξύ των φοιτητών, των φοιτητριών και των εγκλειστων: *«Εδώ εμείς φοβόμαστε να μιλήσουμε κι είμαστε μόνοι. Μην πεις μια κουβέντα στον ένα, μην πεις στον άλλο. Δεν εμπιστευόμαστε. Αυτό, που κάναμε ομάδες και κάναμε κάτι όλοι, είναι καλό, γιατί γελάμε και γνωριζόμαστε αλλιώς και θα πούμε και μια κουβέντα αύριο»* [Θ.Π.].

Η ενεργητική ακρόαση, το μοίρασμα, η ανταλλαγή σκέψεων και ιδεών ενίσχυαν αυτό το πλαίσιο της εμπιστοσύνης: *«Είναι ωραίο που κάναμε μαζί κάτι κι όχι ο καθένας μόνος του»*.

Άμα ήμουνα μόνος μου, τίποτα δε θα 'κανα. Με βοηθήσανε τα φιλαράκια και τα κορίτσια από σας. Μού φαίνεται πρώτη φορά άφησα άλλους να λένε και εγώ να ακούω» [Θ.Π.], ενώ από αυτή την ώσμωση αναδεικνυόταν μια αίσθηση κοινότητας, που εμπλούτιζε τη διάθεση των εγκλείστων και τούς προσέφερε ένα αίσθημα οικειότητας: «Ήταν σαν να ήρθαν επισκεπτήριοι οι δικοί μας, η οικογένειά μας, και θυμηθήκαμε τα παλιά και γελάσαμε και σκεφτήκαμε και λίγο πώς θα είμαστε μετά. Οι δικοί μας είναι μακριά· είναι δύσκολο να έρθουν. Κι έτσι εμείς είχαμε εσάς σήμερα» [Θ.Π.].

Η σύνδεση οδηγούσε συχνά σε έκφραση συναισθημάτων, που έτειναν προς την εξομολογητική διάθεση για αναγνώριση των κοινών ανθρώπινων μοτίβων και αναγκών, της αγάπης, της καλοσύνης, της αποδοχής: «Χαρά θέλω/Αποφυλάκιση/Αγάπη/Για τα παιδιά μου φοβάμαι/Μια αγκαλιά θέλω» [Δ.Γ.]. Κι αυτή η ανθρώπινη σύνδεση υπογραμμιζόταν συχνά σε περιστατικά της ζωής της φυλακής που πλαισίωναν τις δράσεις, ενισχύοντας συναισθήματα αμοιβαίας χαράς και ικανοποίησης: «Η αγγελία σήμερα από το μεγάλφωνο ήταν πολύ σαφής· ο Π. έπρεπε να παρουσιαστεί στην πύλη. Ο Παναγιώτης πήγε αμέσως κι επέστρεψε χαρούμενος· ζήτησε συγγνώμη από την ομάδα του, γιατί δε θα έμενε για την παρουσίαση που είχαν ετοιμάσει κι έφυγε πάλι. Αποφυλακιζόταν. Έπρεπε να φτιάξει τον σάκο του. Το μάθαμε, το φωνάξαμε, το χειροκροτήσαμε, το καταχαρήκαμε. Η φυλακή ανοίγει, βγαίνει ένας άνθρωπος χαμογελαστός, ευτυχισμένος, ορμώντας για το καινούργιο» [Η.Ε.].

3.3.2. Η δημιουργική έκφραση

Ο περιορισμός της ελευθερίας δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην περιορισμό της ανθρώπινης φαντασίας και δημιουργικότητας· αντίθετα, μπορεί να λειτουργήσει ως αφορμή για την αποκάλυψη δημιουργικών δυνάμεων που διαφορετικά θα παρέμεναν ανενεργές: «Είναι ωραίο να σκέφτεται το μυαλό όμορφα πράγματα. Σήμερα σκεφτήκαμε ωραία, γελάσαμε, κάναμε τους καλλιτέχνες. Σαν ηθοποιοί. Δεν ξέρω αν είμαστε καλοί. Νομίζω ότι μπορούμε να γίνουμε» [Θ.Π.]. Στην παρούσα έρευνα η καλλιτεχνική δημιουργία φαινόταν να λειτουργεί ως εμπειρία προσωπικής έκφρασης, συμβολικής ανεξαρτησίας και αναθεώρησης της σχέσης των συμμετεχόντων/ουσών με τον εαυτό τους και τους άλλους: «Να πω την αλήθεια, δεν είχα δοκιμάσει κάτι τέτοιο. Αλλά ήμουνα καλός, δεν ήμουνα; Μπορώ να σκεφτώ, να κάνω κάτι ωραίο. Και ήτανε πολύ ωραίο που με χειροκροτήσατε κιόλας. Είμαι, πώς το λένε, ικανός» [Θ.Π.].

Εξάλλου, η δημιουργικότητα αναδείκνυε τη δυναμική για νέους προσανατολισμούς και σύνδεση με τον έξω κόσμο κάτω από διαφορετικές και πλούσιες σε συναισθήματα συνθήκες. Σε αυτή την επίγνωση συνέβαλλε δραστικά ο συμβολικός λόγος: «Μού λείπει η παλιά μου ζωή/Αξίζω περισσότερα σ' το λέω/Θυμήσου τι έκανα για σένα/Αν έρθω πίσω κάποια μέρα/Θα ψάξω να σε βρω/Μού λείπει η μυρωδιά των μαλλιών σου/Μπορώ να γίνω θεός μαζί σου/Μπορώ να κάνω τα πάντα/Μού λείπει η πληγωμένη καρδιά σου/Μού λείπει η αγκαλιά σου» [Δ.Γ.].

Παράλληλα, ο αναστοχαστικός τόνος της έκφρασης δημιουργούσε τις συνθήκες για μια ουσιαστική σύνδεση με το παρόν με μια τάση εστίασης στα ελάχιστα θετικά που μπορεί να συμβαίνουν στη φυλακή σε λίγες πολύτιμες «χρωματιστές στιγμές ευτυχίας»: «Είχα μια στιγμή ευτυχίας... Ναι... Όταν με επισκέφτηκε η σύντροφός μου και είχαμε ελεύθερο επισκεπτήριο· μπόρεσα να την αγγίξω, να την αγκαλιάσω, να τη μυρίσω μετά από ένα χρόνο. Ένιωθα ανάλαφρος για μια ολόκληρη μέρα μετά από αυτό. Ήμασταν εγώ, αυτή και ένας σωφρονιστικός υπάλληλος λίγο πιο πέρα. Άκουγα τη φωνή της και στο βάθος από τα γραφεία φωνές των υπαλλήλων. Αραιά και που άκουγα γνώριμες φωνές κρατουμένων. Γαλάζιο είναι το χρώμα της στιγμής αυτής...» [Δ.Γ.].

Η χρήση συμβόλων, εικόνων και λογοτεχνικών κειμένων στη μητρική γλώσσα των

συμμετεχόντων/ουσών ενεργοποιούσε αναμνήσεις και εμπειρίες που συνδέονταν με την οικογένεια, την πατρίδα και την προσωπική τους ιστορία, προσδίδοντας στη δημιουργική διαδικασία έντονα βιωματικό χαρακτήρα: «Σήμερα, δημιουργήσαμε ένα συμβολικό οικογενειακό τραπέζι. Ακούστηκαν ποιήματα του Μαχμούτ Νταρούι σε αραβικά, βουλγαρικά, αλβανικά και ελληνικά. Εκείνη τη στιγμή ο Χ. μπήκε στην αίθουσα, αντίκρισε το ποίημα τυπωμένο στα αραβικά και δάκρυσε. Χωρίς να πει πολλά, ζήτησε να κρατήσει τη σελίδα μαζί του. Αργότερα μου είπε πως θα την έβαζε κάτω από το μαξιλάρι του. Εκείνη τη στιγμή συνειδητοποίησα ότι, ακόμη και μέσα στη φυλακή, η μητρική γλώσσα, ένα ποίημα ή μια ανάμνηση μπορούν να γίνουν αφορμή επιστροφής και παρηγοριάς» [Η.Ε.].

3.3.3. Αναστοχασμός της ταυτότητας

Η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές παρεμβάσεις αναδεικνύει τη δημιουργία συνθηκών μέσα στις οποίες οι έγκλειστοι/ες μπορούσαν να επανεξετάζουν γεγονότα του παρελθόντος, να αποδίδουν νέο νόημα σε προσωπικές εμπειρίες και να διατυπώνουν διαφορετικές αφηγήσεις για την ταυτότητά τους: «Μάς κάνετε να νιώσουμε αυτό που είμαστε. Γιατί είμαστε καλοί άνθρωποι κι εμείς, αλλά κάναμε λάθη. Τα λάθη διορθώνονται, αλλά θέλει δύναμη. Πρώτα πρέπει να καταλάβουμε ότι είμαστε καλοί» [Θ.Π.].

Ο αναστοχασμός αυτός εκφραζόταν ως προσπάθεια κατανόησης των προσωπικών διαδρομών, αναγνώρισης της ευθύνης και διαμόρφωσης μιας διαφορετικής προοπτικής για το μέλλον: «Αυτά που σάς έδειξα είμαι εγώ ο ίδιος. Είναι αυτά που μπορώ να κάνω. Κι αν αυτά εσείς τα βλέπετε καλά, θα με δουν και οι άλλοι έτσι έξω όταν θα βγω -δεν ξέρω πάλι» [Θ.Π.], αλλά και «Δεν ξέρω ποιος είμαι και τι θέλω, αλλά είμαι και θέλω. Αχ, ρε, μάνα...» [Δ.Γ.].

Κυρίαρχη ταυτότητα είναι αυτή του πατέρα, που πολλαπλώς επανερχόταν τόσο στις δράσεις όσο και στη δημιουργική γραφή, συγκεφαλαιώνοντας, όπως φαίνεται, την υπέρβαση της μονοδιάστατης ιδιότητας του φυλακισμένου: «Πλησιάζουν τα Χριστούγεννα. Στη σκηνή που σκηνοθετεί και πρωταγωνιστεί ο Γ. επιλέγει ως συμπρωταγωνίστριά του μια φοιτήτρια. Οι υπόλοιποι φοιτητές και φοιτήτριες της ομάδας του γίνονται υπό τις οδηγίες του κούκλες βιτρίνας. Η συμπρωταγωνίστρια έχει τον ρόλο της κόρης του· της αγοράζει, στη σκηνή που αναπτύσσει, δώρα για τις γιορτές. Μετά την παρουσίαση ο Γ. χάνεται για λίγο. Τον βλέπω στην αυλή να τηλεφωνεί από το καρτοτηλέφωνο. Όταν επιστρέφει λέει με χαρακτηριστική περηφάνια: «Πήρα την κόρη μου τηλέφωνο και της είπα: Ξέρεις τι έκανα τώρα; Σε πήγα για ψώνια για τα Χριστούγεννα· σου πήρα δώρα» [Η.Ε.].

3.3.4. Η αξιοπρέπεια, η ελπίδα και η προοπτική για το μέλλον

Μέσα από τις θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις και τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής αναδεικνυόταν μια ακόμη διάσταση της ψυχικής ευημερίας, η οποία σχετίζεται με την καλλιέργεια της ελπίδας και της προοπτικής για το μέλλον: «Είναι καλό να σκέφτεσαι το μέλλον. Θα βρούμε κάποια στιγμή· να έχεις ένα σχέδιο για τη ζωή σου, να μην ξανακυλήσεις. Εγώ θα σάς δείξω τον γάμο μου, που θα γίνει στη θάλασσα» [Θ.Π.].

Η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές δράσεις προσέφερε ευκαιρίες, ώστε οι έγκλειστοι/ες να υπερβούν, έστω προσωρινά, τη μονοτονία και το αίσθημα αδιεξόδου του εγκλεισμού, να αναστοχαστούν τις επιλογές τους και να φανταστούν διαφορετικές εκδοχές του μέλλοντός τους: «Εμείς που είμαστε εδώ δεν είμαστε αγγελούδια. Έχουμε κάνει άλλος από 'δω άλλος από 'κει ένα σωρό πράγματα στραβά. Πατήσαμε τον νόμο. Κι όταν θα βρούμε πρέπει να το καταλάβουμε αυτό. Πρέπει να γίνουμε καλύτεροι. Τώρα τα σκέφτηκα αυτά, που θυμήθηκα τι έχω κάνει» [Θ.Π.].

Η ελπίδα δεν εκφραζόταν ως αφηρημένη μορφή αισιοδοξίας, αλλά ως η δυνατότητα να προσδοκούν κάτι πέρα από την καθημερινότητα της φυλακής, να αναγνωρίζουν την ευθύνη των πράξεών τους και να διαμορφώνουν νέες προσωπικές επιδιώξεις και σχέδια

ζωής: «Είμαστε δέντρα, πουλιά, φίλοι, ποτάμια, βιώματα, πόνος, χαρές και λύπες και προχωράμε με επιμονή, υπομονή και αγάπη. Γιατί η ζωή από μόνη της είναι μονόδρομος και πρέπει να πάμε μπροστά» [Δ.Γ.].

Η σκέψη μιας νέας αξιοπρεπούς ζωής φαινόταν να ανοίγει τους ορίζοντες της ελπίδας για το μέλλον και να θέτει τις βάσεις για μια νέα αξιοπρεπή ζωή: «Μάς κάνετε να νιώσουμε αυτό που είμαστε. Γιατί είμαστε καλοί άνθρωποι κι εμείς, αλλά κάναμε λάθη. Τα λάθη διορθώνονται, αλλά θέλει δύναμη. Πρώτα πρέπει να καταλάβουμε ότι είμαστε καλοί» [Θ.Π.].

3.4. Συζήτηση

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης αναδεικνύουν ότι τόσο οι θεατροπαιδαγωγικές παρεμβάσεις όσο και τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής μπορούν να συμβάλουν στην ψυχική ευημερία ατόμων που ζουν σε συνθήκες εγκλεισμού. Παρότι αξιοποιούν διαφορετικά εκφραστικά μέσα, οι δύο μορφές καλλιτεχνικής παρέμβασης φαίνεται να ενεργοποιούν κοινούς παιδαγωγικούς και ψυχοκοινωνικούς μηχανισμούς, δημιουργώντας ευκαιρίες για ανθρώπινη σύνδεση, δημιουργική έκφραση, αναστοχασμό, ενίσχυση της αξιοπρέπειας και διαμόρφωση προοπτικής για το μέλλον.

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης παρουσιάζουν σημαντικές συγκλίσεις με το μοντέλο των Netten & Gibson (2023), σύμφωνα με το οποίο η ψυχική ευημερία στη φυλακή διαμορφώνεται μέσα από έξι αλληλένδετες διαστάσεις, τη σύνδεση με τους άλλους, τη σωματική ενεργοποίηση, την επίγνωση της παρούσας στιγμής, τη μάθηση, την προσφορά και την οικοδόμηση προσωπικών και κοινωνικών πόρων. Η διάσταση της σύνδεσης με τους άλλους αναδείχθηκε ως η πιο έντονη σε ολόκληρο το ερευνητικό υλικό· η συνεργασία, η δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης, η ανταλλαγή προσωπικών εμπειριών και η αίσθηση κοινότητας που διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια των δράσεων φαίνεται να λειτούργησαν ως αντίβαρο στην κοινωνική απομόνωση που χαρακτηρίζει την καθημερινότητα του εγκλεισμού. Η σωματική ενεργοποίηση αποτέλεσε κυρίως χαρακτηριστικό των θεατροπαιδαγωγικών παρεμβάσεων, ενώ η δημιουργική γραφή κινητοποίησε κυρίως γνωστικές και συναισθηματικές διεργασίες, προσφέροντας έναν χώρο εσωτερικού διαλόγου και αφηγηματικής επεξεργασίας της εμπειρίας του εγκλεισμού. Η επίγνωση της παρούσας στιγμής εκφράστηκε μέσα από τις επανειλημμένες αναφορές των συμμετεχόντων ότι βίωσαν στιγμές χαράς και δημιουργικής έκφρασης. Παράλληλα, ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η διάσταση της μάθησης, που συνδέθηκε κυρίως με την προσωπική κατανόηση εμπειριών, την επεξεργασία συναισθημάτων και τον αναστοχασμό γύρω από προσωπικές επιλογές και σχέσεις. Τέλος, η διάσταση της οικοδόμησης προσωπικών και κοινωνικών πόρων διατρέχει το σύνολο των ευρημάτων, καθώς η ανάδειξη των προσωπικών δυνατοτήτων, η εμπειρία της δημιουργίας, η αναγνώριση της προσωπικής αξίας, η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και η διατύπωση σχεδίων και προσδοκιών για το μέλλον συνιστούν στοιχεία που φαίνεται να υποστηρίζουν την ψυχική ανθεκτικότητα των συμμετεχόντων/ουσών.

Τα ευρήματα αυτά βρίσκονται σε συμφωνία με προηγούμενες μελέτες που έχουν αναδείξει τη συμβολή των καλλιτεχνικών παρεμβάσεων στην αυτοέκφραση, στην ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης, στη βελτίωση των διαπροσωπικών σχέσεων και στην προσωπική ενδυνάμωση των εγκλειστών (Balfour, 2004; McAviney, 2011; Prendergast & Saxton, 2016; Tallent et al., 2022). Ωστόσο, η παρούσα έρευνα προσθέτει μια ακόμη διάσταση στον σχετικό επιστημονικό διάλογο, καθώς δείχνει ότι διαφορετικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, όπως το θέατρο και η δημιουργική γραφή, ενεργοποιούν σε μεγάλο βαθμό κοινούς μηχανισμούς ψυχικής ευημερίας.

Παρά τη σημασία των ευρημάτων, πρέπει να αναφερθεί ότι η έρευνα βασίστηκε σε

ποιοτικά δεδομένα και γι' αυτό δεν επιτρέπει τη στατιστική γενίκευση των αποτελεσμάτων. Επιπλέον, τα δεδομένα αποτυπώνουν κυρίως τις άμεσες εμπειρίες των συμμετεχόντων/ουσών κατά τη διάρκεια ή αμέσως μετά τις παρεμβάσεις και δεν επιτρέπουν την αποτίμηση της μακροπρόθεσμης επίδρασής τους στην ψυχική ευημερία ή στην κοινωνική επανένταξη των εγκλείστων. Η περαιτέρω διερεύνηση της επίδρασης των καλλιτεχνικών παρεμβάσεων μέσα από διαχρονικές και μικτές μεθοδολογικές προσεγγίσεις θα μπορούσε να εμπλουτίσει σημαντικά τη σχετική βιβλιογραφία.

3.5. Επίλογος

Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι η καλλιτεχνική έκφραση δεν αποτελεί απλώς μια δημιουργική δραστηριότητα εντός της φυλακής, αλλά έναν παιδαγωγικό και κοινωνικό χώρο μέσα στον οποίο οι εγκλείστοι μπορούν να συνδεθούν με τους άλλους και με τον έξω κόσμο, να αναστοχαστούν πάνω την ταυτότητά τους και να προετοιμαστούν για το μέλλον. Υπό αυτή την έννοια, το θέατρο και η δημιουργική γραφή μπορούν να υποστηρίξουν ουσιαστικές διαστάσεις της ψυχικής ευημερίας, δημιουργώντας συνθήκες σύνδεσης, δημιουργικότητας, αναστοχασμού και προσωπικής αλλαγής ακόμη και σε ένα περιβάλλον που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό του τον περιορισμό της ελευθερίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Andersen, C. (2002). Thinking as and thinking about: Cognitive and metacognitive processes in drama. In B. Rasmussen & A. L. Østern (Eds.), *Playing betwixt and between: The IDEA Dialogues 2001*. Oslo, Norway: Landslaget Drama i Skolen, 265–270.
- Balfour, M. (2004). *Theatre in prison: Theory and practice*. Bristol, England: Intellect Books.
- Batchelder, J., & Pippert, J. M. (2002). Hard time or idle time: Factors affecting inmate choices between participation in prison work and education programs. *The Prison Journal*, 82(2), 269–280.
- Boal, A. (2006). *The aesthetics of the oppressed* (Trans. A. Jackson). London, England: Routledge.
- Bolton, G. (2001). *Reflective practice: Writing and professional development*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.
- Braggins, J., & Talbot, J. (2003). *Time to learn: Prisoners' views on prison education*. London, England: Prison Reform Trust.
- Duursma, E., Hanley, N., Evans, J., & Wilson, M. (2025). Words within walls: A scoping review of prison-based creative writing. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 69(13–14), 1955–1977.
- Eggleston, C., & Gehring, T. (2000). Democracy in prison and prison education. *Journal of Correctional Education*, 51(4), 306–310.
- Fisher, M. T., Purcell, S. S., & May, R. (2009). Process, product, and playmaking. *English Education*, 41(4), 337–355.
- Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής* (Μτφ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα* (Μτφ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πλέθρον.
- Glowacki-Dudka, M., & Helvie-Mason, L. (2004). Adult education at the margins: A literature review. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 104, 7–16.
- Hanley, N., & Marchetti, E. (2020). Dreaming inside: An evaluation of a creative writing program for Aboriginal and Torres Strait Islander men in prison. *Australian & New*

- Zealand Journal of Criminology*, 53(2), 285–302. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0004865820905894>
- Jackson, T. (2006). Introduction. In T. Jackson (Ed.), *Learning through theatre*. London, England: Routledge, 1–12.
- Jacobi, T., & Johnston, E. (2012). Writers speaking out: The challenges of community publishing from spaces of confinement. In P. Mathieu, S. Parks, & T. Rousculp (Eds.), *Circulating communities: The tactics and strategies of community publishing*. Lanham, MD: Lexington Books, 173–200.
- Kalouptsi, M. (2022). Creative writing in the correctional institution: A Greek example. *Journal of Literary Education*, 6, 50–65. Retrieved from <https://doi.org/10.7203/JLE.6.25543>
- Kilgore, D. (2001). A group learning intervention into how women learn empathy in prison. *Adult Education Quarterly*, 51(2), 146–164.
- Kuftinec, S., & Alon, C. (2007). Prose and cons: Theatrical encounters with students and prisoners in Ma'asiyahu, Israel. *Research in Drama Education*, 12(3), 275–291.
- Littman, D. M., & Sliva, S. M. (2021). "The walls came down": A mixed-methods multi-site prison arts program evaluation. *Justice Evaluation Journal*, 4(2), 237–259. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/24751979.2020.1853484>
- Mastandrea, S., Fagioli, S., & Biasi, V. (2019). Art and psychological well-being: Linking the brain to the aesthetic emotion. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 739. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00739>
- McAvinchey, C. (2011). *Theatre and prison*. London, England: Palgrave Macmillan.
- Netten, K., & Gibson, R. A. (2023). Prisoner wellbeing: A synthesis of the evidence base. *Prison Service Journal*, 267, 21–28.
- Prendergast, M., & Saxton, J. (2016). *Applied theatre: International case studies and challenges for practice*. Bristol, England: Intellect.
- Rosenbaum, J. L. (2019). Art and mindfulness behind bars. *The Prison Journal*, 99(4 Suppl.), 3S–13S. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0032885519860524>
- Tallent, J., Phillips, J., & Coren, E. (2022). PROTOCOL: Arts-based interventions for offenders in secure criminal justice settings to improve rehabilitation outcomes: An evidence and gap map. *Campbell Systematic Reviews*, 18, e1255. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/cl2.1255>
- Tett, L., Anderson, K., Colvin, S., McNeill, F., Overy, K., & Sparks, R. (2012). Learning, rehabilitation and the arts in prisons: A Scottish case study. *Studies in the Education of Adults*, 44(2), 171–185.
- Thompson, J. (1998). *Prison theatre: Perspectives and practices*. London, England: Jessica Kingsley Publishers.
- Thompson, J. (2003). *Applied theatre: Bewilderment and beyond*. New York, NY: Peter Lang.
- Trounstone, J. (2001). *Shakespeare behind bars: The power of drama in a women's prison*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Winnicott, D. W. (1958). The capacity to be alone. *International Journal of Psychoanalysis*, 39, 416–420.
- Woodsmall, T. (2015). *A brief history of prison writing*. Duende, Goddard College. Retrieved from <https://www.duendeliterary.org/duende-blog/2015/7/22/a-brief-history-of-prison-writing>
- Αντωνοπούλου, Α. (2023). *Εισαγωγή στη θεραπευτική δημιουργική γραφή και βιβλιοθεραπεία/Θεραπεία μέσω ποίησης*. Αθήνα: 24 Γράμματα.

- Γρόσδος, Σ. (2014). *Δημιουργικότητα και δημιουργική γραφή στην εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Κοντογιάννη, Ά. (2018). Από το άτοπο, άχρονο και άχρωμο της φυλακής στις αποχρώσεις ζωής της δραματικής τέχνης στην εκπαίδευση μέσω του εθελοντισμού. *Εκπαίδευση & Θέατρο*, 19, 26–37.
- Κωτόπουλος, Τ. Η., Βακάλη, Α. Π., Γεωργιάδης, Γ., Καλαϊτζή, Α., Κουλουκάτση, Α., & Σταμπουλίδου, Α. (2023). *Θεωρία και πράξη της δημιουργικής γραφής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τσέργας, Ν. (2020). *Θεραπεία μέσω της ποίησης και θεραπευτική δημιουργική γραφή*. Αθήνα: Gutenberg.

